

Kuczi Tibor–Vajda Ágnes

PRIVATIZÁCIÓ ÉS MÁSODIK GAZDASÁG

Privatizáción a sajtó mindennapi szóhasználatában leginkább az állami vagyon magánkézbe adását értik. E szónak ugyanakkor létezik általánosabb jelentése is: az állammal szemben a magántulajdon térhódítását jelöli; a gazdaság priváttá válásának részint irányított, részint spontán folyamatát.¹ Ez utóbbi értelmezéshez kapcsolódva tesszük fel kérdésünket: támaszkodhat-e valamilyen előzményre nálunk a privatizáció, vagy az állami tulajdon nemrég elkezdődött magánkézbe adása jelenti e folyamat tulajdonképpeni kezdőpontját?

A kérdés (ha nem is ebben a formában) régről ismerősünk, a rá adott egyértelműen igenlő választ pedig elsősorban Szelényi nevével társíthatjuk: az elmúlt húsz-harminc évben a lakosság bizonyos része folyamatos erőfeszítéseket tett a javak magánkézbe (vissza-) vételére s ezeknek az államiétól eltérő logika szerinti kiaknázására.

A mi válaszunk szintén igenlő lesz, bár eléggé bizonytalan, alkalmanként egy nemmel is felérő.

Az elmúlt évtizedekben kétségtelenül a második gazdaság volt úgyszólván az egyetlen erőforrása annak a reménynek, hogy az állam nem képes minden életesélyt ellenőrzése alá vonni, hogy van kiharcolt tere és lehetősége az önálló cselekvésnek. Jó volt tudni, hogy a redisztributív gazdaság mellett, a hatalom akarata ellenére, létezik egy *második*, amelynek a kalkuláció, a körülményekhez való racionális alkalmazkodás a vezérlő elve.

Most viszont, hogy a magántulajdon elvének megvalósulása közakarattá, a privatizáció pedig állami programmá vált, másként tekintünk a második gazdaságra. Elvezítette a szembenállás pátoaszát, sőt létezése egyértelműségét is. (Tényleg: van még egyáltalán?) A tervgazdaságban volt jelentése, vajon a piacgazdaságban is értelmezhető?

Mit örökölhet a most formálódó piacgazdaság a hajdanvolt (?) második gazdaságból? A kérdésre nincs egyértelmű válasz. Nem tudjuk még, hogy valóban létrejön-e nálunk is a modern piac, vagy pedig fennmaradnak azok a személyközi viszonyok, amelyek a javak csereforgalmát kiváltságokhoz, korrupcióhoz, monopóliumokhoz kötik, s közben mindössze a legitimáció erőforrása változik meg: a politikaiakat a tulajdoni kiváltságok váltják fel. Kérdésünkre a választ az elkövetkező évek társadalmi történései adják majd meg. Annyi azonban bizonyos, hogy a kereslet-kínálat szabályozta piac a második gazdaság szereplőinek más készségeire tart igényt, mint a monopóliumokon nyugvó. Egyik esetben az ökonomiai racionalitás lehet előnyös, a másikban a gazdasági előnyök és hátrányok politikai aritmetikája.

Bárhogy alakuljanak is a dolgok, érdemes számba venni, mi az, ami a második gazdaságból hatást gyakorolhat jelenünkre? Mit öröklünk innen, örökségünknek ebből a semmiképpen sem átkos szegmenséből?

Először: a második gazdaság „személyi állományát”; a már korábban is vállalkozók, mezőgazdasági kistermelők egy része ma is a magángazdaságban keresi boldogulását. Rajtuk keresztül a feleségek, segítő családtagok népes tábora érintkezik e szférával.

Másodsor: sokat panasztól tőkehiány közepette: tőkét. Egyetlen példát említve: a hetvenes-nyolcvanas években falvaink jelentős hányada átformálódott. A családi házakkal egy időben százezrével épültek műhelyek, csűrök, ólak, készültek rotációs kapák, traktorok, keltetők. A városi lakásokhoz tartozó garázsokban, alagsorokban, pincékben, erkélyeken megszámlálhatatlan mennyiségű apró boltot, tenyérnyi műhelyt rendeztek be.

És végül harmadszor: átmentődtek a két háború közötti időszakból bizonyos gazdálkodói, vállalkozói magatartások, illetve a régiék átalakultak, újjászerveződtek a második gazdaság ismert működési körülményei között. Ily módon ma „rendelkezésre áll” a magántulajdonos gazdasági viselkedésformáknak egy meghatározott repertoárja.

Vegyük szemügyre a fentieket először két, korábban sikeresnek ítélt ágazatban, a mezőgazdasági kistermelésben és a magánérintésű lakásépítésben.

Mezőgazdasági kistermelés

A második gazdaságnak ez a legterjedelmesebb része: Magyarországon 3,8 millió háztartás és 1,5 millió kisgazdaság van. Az e tevékenységben való részvétel arányairól, illetve a résztvevők összetételéről az időmérleg-felvételekből tájékozódhatunk. Eszerint például a felnőtt lakosság bő harmada dolgozott legalább évi egy napot a kistermelésben. Ez az arány stabilan, a kialakult és megrögződött népszokásokhoz hasonlóan ismétlődött évről évre (az 1977-es és az 1987-es adatok között egyszázaléknyi az eltérés). Az ismétlődés ugyanakkor jelentős változást is takar: a férfiak és nők aránya az elmúlt évtizedben megfordult. Míg jó tíz évvel ezelőtt a nők játszottak domináns szerepet a mezőgazdasági kistermelésben, addig ma a férfiak. (1987-ben a férfiak negyven százaléka kapcsolódott be a „háztájiba”.⁴ Ez nem pusztán alkalmi, a betakarítás szüksége diktálta találkozás, hiszen nincsenek sokkal többen a nyári csúcsidőszakban sem, mint „apályosabb” időkben!) A férfiak tömegesebb, a nőket háttérbe szorító részvétele a kistermelésben a jövedelemszerzési lehetőségek javulását jelzi.

A kisgazdaságokban dolgozók „törzskarát” azok adják, akik főmunkaidős munkájuk révén egyébként is a mezőgazdasághoz kötődnek. Ennek megfelelően elsősorban a községi lakosok kapcsolódnak ide, s főként az idősebb korosztályok.

Adva van tehát egy „mag”, amely főleg idősebb falusiakból áll, de mellettük viszonylag nagy a városiak és/vagy a fiatalabbak hányada, akik akár rendszeresen, akár alkalmi bekapcsolódásaik révén a mezőgazdaságból kiegészítő jövedelemre tesznek szert. A magas részvételi arány jórészt abból adódik, hogy a kistermelés technikai színvonala meglehetősen alacsony: a gazdálkodás hagyományos eszközökre, zömmel az élőmunka felhasználására alapozódik. Az a viszonylagos élelmiszerbőség, ami közelmúltunkat jellemezte, tömérdek kétkezi munka eredménye. A fontosabb élelmiszerek fogyasztásában (hús, tej) megközelítettük az európai átlagot, de jórészt azon az áron, hogy alacsony színvonalú mezőgazdasági technika konzerválódott.

A hatvanas évek második felétől a magyar mezőgazdaság kettévált. A nagyüzemekben modernizálódott a gazdaság: viszonylag gyors ütemű gépesítés zajlott le, a termelésben a családi alapú munkakapcsolatokat modernnek tekintett szervezeti formák váltották fel, a tradicionális, átfogó paraszti ismereteket – legalábbis a vezető posztokon – specializált mérnöki tudás szorította ki. (Tekintsünk most el e folyamat gazdasági, társadalmi költségeitől.) A mezőgazdasági kistermelés viszont részben éppen azért őrizte meg életképességét, hogy a gazdálkodók nagy része megtartotta, használta a

hagyományos eszközöket, épületeket is; a tudás – legalábbis, ami közvetlenül a gazdálkodás „technikai” részét illeti – a tradicionális paraszti ismerethorizonton belül maradt. A munka szervezése, elosztása is természetes módon támaszkodott a készen talált formákra. A kistermelők jelentős része keveset ruházott be a gazdaságba; az épületek, felszerelések a hatvan-nyolcvan évvel ezelőtti gazdaságok technikai színvonalát tükrözték. A gazdálkodás „ötletét” nemegyszer a már meglévő, esetleg évtizede használaton kívüli telephelyek adták: a nagyszülőktől, szülőktől örökölt ólak, istállók. A kisüzemek tizedrésze szakított egyértelműen a tradíciókkal, s törekedett arra, hogy modern vállalkozássá váljék.⁹

A mezőgazdasági kistermelés tehát a modernizáció alá volt leszorítva-szorulva, ugyanakkor éppen tradicionalitása jelentette az erőforrását is. Annak köszönhetőe létét, alkalmazkodóképességét, hogy gyakran hiányzott a gazdasági kalkuláció (a munkaráfordítást senki sem tartotta számon); a hagyományos családi szervezetre támaszkodhatott (a nőekkel például néha teljes egészében a család (fő) rendelkezett: ha a kisgazdaság érdekei úgy kívánták, feladták munkahelyüket, s egy tradicionális nőszerephez tértek vissza); a családtagok fogyasztása nem emancipálódott, s nem egy esetben teljes egészében alárendelődött a termelés szükségleteinek, azaz a háztartás és a gazdaság nem vált el egymástól; alkalmanként vagy rendszeresen gyermekmunkát is igénybe vettek (ami persze nem tévesztendő össze az iparosodó társadalmakban tapasztalható gyermekmunkával, mivel esetünkben a kiskorúakat teljes mértékben a család szervezetén belül foglalkoztatták, s bért sem fizettek nekik).

Az érdekérvényesítés archaikus formái (a színlelt lojalitástól a dolgok „csendes elszabotálásáig”) szintén hozzájárultak a kisüzemek működőképességének fenntartásához: a szeszélyesen változó s nemegyszer a hivatalnok kedélyén is múló beszerzési, felvásárlási körülményekhez való eredményes alkalmazkodás feltétele például a kisebb családok, igaztalanságok elnézése, illetve „vizontcsalásokkal” történő kompenzálása volt. A kollektív érdekérvényesítést a kis, alapvetően aszimmetrikus megegyezések sokasága helyettesítette.

A kistermelés persze nem volt tisztán tradicionális. A sarkított szembeállítással inkább arra törekedtünk, hogy egy kétségkívül meglévő oppozíció tényét világossá tegyük. A valóságban a gazdálkodás – tárgyi és magatartásbeli mozzanatai egyaránt – az első és a második gazdaság lehetőségeinek sajátos összeszővődésén nyugodtak.

Az elmúlt évtizedekben a hiánygazdasághoz való alkalmazkodásnak nagyon változatos formái jöttek létre. Így például a hetvenes-nyolcvanas években a kisgazdaságok szinte mindegyikébe került valamilyen gép. Ezrével készültek a falusi lakatosműhelyekben, színekben a rotációs kapák, kistraktorok (vagy ahogy nyelvünk nagy megjelenítő erővel nevezte: *csotrogányok*), sőt ezeknek számtalan helyi változata is kialakult. Valóságos folklorizáció ment végbe; bizonyos falvakban a traktorok készítésénél olyan speciális, csak arra a vidékre jellemző műszaki megoldások alakultak ki, amelyeknél a környék üzemeiből „elhozható” alkatrészekkel is számoltak. Akadt ember, aki ezeket folyamatosan szállította, és volt mester, aki némi bütyköléssel átalakította a kívánt célra. Egy-egy vidék csotrogánya a kistermelők kiharcolt-kiügyeskedett lehetőségeinek, leleményének igazi múzeuma.

Kétségkívül sok olyasmi született meg és halmozódott fel tehát az elmúlt évtizedekben, ami a vállalkozások tárgyi, magatartásbeli megújulásának irányába mutatott. A kollektív találékonyság, innovációs készség a tradicionalitás és a modernizáció erőterében alakult, itt nyerte el azt a változatos formavilágát, amellyel most a privatizáció-

nak is számolnia kell. Nem tudni, hogy piaci körülmények között e féltradicionális, félmodern világ mennyire lesz majd működőképes. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a kistermelés tradicionális oldala továbbra is komoly erőforrás lesz, hiszen a jövőben a nagyüzemi szervezetek helyett a család kerül a gazdálkodás centrumába, sőt bizonyos termelési ágak esetében éppen a nagyüzemek által elpusztított hagyomány újraélesztése számít gazdaságilag racionális lépésnek (ez a helyzet például a történelmi borvidékeken).

A családi munkaszervezet nemcsak az élelmiszer-termelésben bizonyult „eredményesnek”, de a falvak, kisvárosok arculatának átalakításában is. A kistermelésben felhalmozott jövedelmek jó része lakásokban tárgyiasult.

Lakásépítés, ingatlanhasznosítás

A magántulajdonú lakások aránya töretlenül emelkedett az elmúlt évtizedekben, aminek – mint ismeretes – egyik legfontosabb forrása a magánérs építkezés volt. Az 1970–1980-as évekre vonatkozó adatok szerint a szűkülő volumenű lakásépítésen belül a magánérs forma lényegesen kisebb utemben csökkent, mint az állami. A hetvenes évek első felében az összes építés kétharmadát tették ki a magánérs, 1989-re ez kilencven százalék fölé emelkedett – 1990-től pedig az állami lakásépítés gyakorlatilag megszűnt.⁴ (Igaz, a magánérs építkezéseket is visszavetette a válság.)

Számításaink szerint 1987-ben a lakosság 432 millió órát fordított lakásépítésre és -felújításra (kétharmad-egyharmad arányban), s ezt főmunkaidején kívül tette. Ez az összes építőipari munkaóra nyolcvanhárom százaléka. Becslések szerint mintegy kilencszázezer ember foglalkozott évente lakásépítéssel és karbantartással. Mindez azt jelenti, hogy a második gazdaságban tízszer annyi ember ötször annyi időt fordított építkezésre, mint az állami építőiparban.⁵

A legkülönbözőbb foglalkozásúak kapcsolódnak be a magánérs építkezésekbe, csakúgy, mint a mezőgazdasági kistermelésbe, bár van egy lényeges különbség is. A kisgazdaságok tulajdonosainak magvát a kevésbé tehető, idősebb, egyébként is a mezőgazdaságban dolgozó kétkezi teszik ki. Az építkezésben való részvétel viszont általában véve nem köthető egyértelműen a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyhez; a falusi középvezetők vagy iskolaigazgatók éppúgy tevékenyen részt vesznek családi házuk kivitelezésében, mint a segédmunkások. A hiánygazdaság természetéből adódóan persze az építőiparhoz kapcsolódó foglalkozásúak szaktudásuk, kapcsolataik és „beszerzési” lehetőségeik miatt helyzeti előnyben vannak.

Bár megbízható adataink nincsenek a különböző minőségű lakásokban lakó családok társadalmi összetételéről, annyi azonban a hozzáférhető információk alapján is megállapítható, hogy a családok jövedelme és lakásuk minősége többé-kevésbé független egymástól.

A mezőgazdaságban és a lakásépítések terén az elmúlt évtizedekben történtek sok rokon vonást mutatnak. Az előbbi területhez hasonlóan az utóbbiban is hasadás történt. Az állami építőipar modernizálódott; itthon korszerűnek számító technológiák, munkaszervezeti formák jöttek létre. Az épületek kivitelezéséhez hagyományosan szükséges hozzáértést (három-négyféle mesterséget) egy sor specializált szakértelem (harminc-negyven szakma) váltotta fel. A magánérs lakásépítés viszont a felhasznált anyagokat, gépeket, munkaszervezeti formákat tekintve tradicionálisabb maradt. A kalácsa, a munka- és szívességcsere ezek az archaikus intézménye volt például a legelterjedtebb formája a munkaerő biztosításának.⁶

Ugyanakkor ismeretes, hogy az állami építőipar kis alapterületű, zsúfolt, uniformizált lakásokat kényszerített a lakni vágyókra, az önerős lakásépítési formában viszont tágas, gyakran többszintes házak épültek. Az a paradox helyzet alakult ki tehát, hogy lakásállományunk modernebb részét, e század utolsó harmada kívánalmainak inkább megfelelő otthonokat azok a modernizáció alá szorított önerős építkezések termeltek ki, amelyeknek a tradicionalitás volt az egyik legkomolyabb erőforrásuk. Ugyanaz történt tehát itt is, mint a mezőgazdaságban: a minőségibb szükségletek kielégítését a magángazdálkodás tette lehetővé, noha a benne részt vevők az anyagellátást, az alkalmazott technika színvonalát, a hitelekhez való hozzájutást tekintve lényegesen hátrányosabb helyzetben voltak, mint az állami, szövetkezeti egységek; kényelmes lakáshoz, friss gyümölcsökhöz, primőrökhöz a lakosság a második gazdaság jóvoltából juthatott.

Már az imént mondtak is sejtetik, hogy a tradicionalitás és a modernitás fogalmának jelentése a lakásépítést illetően még viszonylagosabb, mint a kistermelés esetében. Valójában a magánönerős lakásépítés is az első és a második gazdaságban adódó lehetőségek sajátos összeszövődése. Ennek belátásában egy-két példa segítségünkre lehet.

A Hajdúságban például a rokonok kisebb-nagyobb köre kerekedett fel, hogy az építkezéshez szükséges faanyagot biztosítsák. A cél egy hegyvidéki erdőgazdaság volt. Pár napot ott töltöttek, s ha kivágták a kívánt mennyiségű fát (amit szinte fillérékért vásároltak meg), akkor jöhetett az ugyancsak nagyon olcsó hazaszállíttatás. Ez utóbiből egyébként a tsz vette ki a részét: rendkívüli alkalmakkor (költözés, építkezés) legális lehetőséget adott a tagoknak a kedvezményes járműhasználatra.

A hiánygazdaság mostoha körülményeihez való kollektív alkalmazkodás jó példája az is, hogy a falvakban „beszerzési térképek” alakultak ki; aki építkezni kezdett, annak nem kellett fáradságosan végigpróbálgatnia az összes számba jöhető helyet, ha téglához, kavicsához, cementhez, épületfához, kádhoz stb. akart hozzájutni, hanem ráhatározhatott a közösség ez irányú – mindig naprakész – ismereteire. A kollektív ismeretek magukban foglalták a legelőnyösebb beszerzési útvonalakat, s ezekről részletesebb információk is rendelkezésre álltak, beleértve olyanokat is, hogy hol, mihez, milyen áron lehet hozzájutni; kihez kell fordulni, kit, miként kell megvesztegetni; adott helyen melyek a legelőnyösebb szállítási lehetőségek (persze itt is figyelemmel a legális és a nem legális megoldásokra).

E két kiragadott példa talán érzékeltette, hogy a „szocialista körülményekhez” való alkalmazkodás az egyéni és a kollektív készségek színes, sokrétű formáit teremtette meg. Az önerős építkezők tőketeremtő ereje abban volt, hogy sikeresen tudták ötvözni a hagyományos családi, rokonsági szervezet energiáit, az individuális alkalmazkodóképességet („a jég hátán is megélni” mentalitását) és az első gazdaság rossz működéséből (laza ellenőrzés, lógási lehetőség) következő, ez esetben hasznosnak bizonyuló előnyöket.

Az első és a második gazdaság, illetve a tradicionalitás és a modernitás előnyeinek valamilyen kombinálására viszonylag széles társadalmi csoportoknak volt alkalmuk; az időseket és a nagyon szegényeket leszámítva minden réteg törekedett lakáshelyzetének javítására. A hetvenes évek növekvő jövedelemszerzési lehetőségei természetes módon hatottak a lakások színvonalának emelésére, ugyanakkor a vagyonszerzésnek is a házépítés volt a legkézenfekvőbb módja.

A ház, a hozzá tartozó kerttel és melléképületekkel a családnak bizonyos fokú egzisztenciális függetlenséget nyújtott; biztosította az önellátást, illetve a boldoguláshoz

szükséges „tartalék” lehetőségét is jelentette. Kedvezőbb vagy éppenséggel kényszerű körülmények esetén vállalkozó tevékenységnek is otthont adhatott. Baranyában például a munkanélküliséggel fenyegetett bányászok közül sokan, akiknek erre alkalmas pincéjük volt, gombatermesztéshez fogtak.

A lakóházak és melléképületeik, kertjeik valódi jelentőségét (azt, hogy mekkora gazdasági potenciált jelentenek, milyen mértékben vonhatók be a vállalkozásba) adatszerűen értékelni egyelőre nemigen lehet.

Kevés az információnk a lakásingatlanok nem lakáscélú hasznosításáról is, legfeljebb más adatokból következtethetünk erre. Az egyik forrást a láthatatlan jövedelmekre vonatkozó becslések jelenthetik; ezek szerint 1985-ben a 136–156 milliárd forintra tehető jövedelmeknek mintegy harmada származott ingatlanforgalomból, illetve bérbeadásból.⁷ A másik forrás a magánszemélyek 1988-as és 1989-es jövedelemadó-bevallása. 4,708 millió magánszemély nyújtott be adóbevallást, akik közül ingatlanok értékesítéséből származó jövedelme 7536, illetve 7106, bérbeadásból származó jövedelme pedig 82 082, illetve 89 348 adózónak volt.⁸

Az ingatlanforgalom növekvő gazdasági jelentőségét a mindennapi tapasztalatok is alátámasztják. Az apróhirdetéseket böngészve az a benyomásunk, hogy az utóbbi egy-két évben intenzívebbé vált a lakóingatlanok gazdasági hasznosítására irányuló forgalom; sokan kínálják lakásukat irodának, üzletnek, rendelőnek, aminek alapján azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a lakásvagyon egy része átalakult vagy átalakulóban van termelő ingatlanná. A hajdani második gazdaság szereplői tehát tudva-tudatlanul „rendszer váltásra” spekuláltak.

A mezőgazdasági kistermelés és az önerős lakásépítés, -hasznosítás közös sajátossága, hogy alapvetően családi keretek között szerveződnek, s átmenetet jelentenek a háztartás és a tulajdonképpeni vállalkozás között. A múlt kedvezőtlen gazdaságpolitikai körülményei hatására visszahúzódtak az önellátás csigaházába. Viszont ha jobb lehetőségek kínálkoztak, vagy épp ellenkezőleg, ha a munkanélküliség miatt nem volt (itt talán indokoltabb a jelen idő használata: nincs) egyéb módja a jövedelemszerzésnek, akkor a vállalkozás alapjait képezték-képezhetik. A ház és a kert, a gazdasági épületek alkalmanként a család pluszjövedelmének a „befogadására”, tartalékolására: teaurálásra, esetenként pedig e jövedelmek megtermelésére szolgáltak.

A következőkben a második gazdaságnak azokat a formáit tekintjük át, amelyek közelebb állnak a tulajdonképpeni vállalkozáshoz.

Kisipar, kiskereskedelem, társas vállalkozások

A vállalkozók (önállóak, gazdasági társaságok tagjai) száma a KSH adatai szerint 1990-ben több mint kétszázharmincezer fő volt, és ők adták az aktív keresők 5,3 százalékát.⁹ Más statisztikák alapján számuk az előbbi kétszerese.¹⁰ Akárhogy vesszük is, részarányuk nem túl magas, bár a szocializmus története során a magánszektor sohasem érte el ezt a szintet. A mélypont talán 1960 volt, amikor a kisipar és a magánkereskedelem együttesen a keresők 2,5 százalékát foglalkoztatta. A hetvenes évek második felében volt némi javulás: nőtt a termék-előállítás iránti igény (igaz, a kisiparosok még akkor tájt is csak szolgáltatási tevékenységre kaptak engedélyt, de a korlátozó rendelkezéseket a második gazdaságban szokásos leleménnyel a legtöbben sikeresen kijátsozták).

A magánszektor alakulásában az 1980-as évek elején életbe lépett kormányzati intézkedéssorozat hozott döntő fordulatot. A kisipar és kiskereskedelem mellett új vál-

lalkozási formák jöttek létre, nőtt e szféra létszáma, megváltozott a társadalmi összetétele, továbbá az itt folyó tevékenységek köre bővült és változatosabb lett. A hatvanas-hetvenes évek alapvetően tradicionális jellegű magánszektort felváltotta egy modernebb; a vállalkozások ettől fogva korszerűbb szervezeti-jogi keretek között működtek, ide is beáramlottak az iskolázottak stb. A privatizáció egyik forrása az ily módon megújult magánszektor.

1988 a magánvállalkozások történetének újabb fordulópontja; 1990 szeptemberében már több mint tizenhatezer jogi személyiségű gazdasági társaság létezett, túlnyomó többségük korlátolt felelősségű társaságként.

Az önálló folyamatos számbeli növekedésének eredményeként létszámuk 1990-re megközelítette a félmilliót. A gyarapodás mértéke jelzi, hogy a vállalkozás 1982-től az ígéret – bár valójában nem túl nagy – földjévé vált. A gmk-k, PJT-k, új módon szerveződő-működő kissovetkezetek és szakcsoportok gyors szaporodása addig szokatlan távlatokat sejtetett. Mozgásba lendült a kisipar is, „személyi állománya” jószerével kicserélődött az utóbbi esztendőben. Nagy kapcsolati tőkével, szakmai tapasztalattal rendelkező, iskolázott emberek lettek a korábban még (talán általuk is) enyhén lenézett műhelyek, kis boltok tulajdonosai. A hetvenes években az iparoskodó mérnök kuriózum; egy ilyen különködőnek számítót döntést legfeljebb személyes kényszerek magyarázhattak. Tíz évvel később viszont az ambiciózus: önmegvalósító (és mellesleg meggazdagodni akaró) mérnök már egyáltalán nem Don Quijote-i figura. Persze nemcsak diplomások próbáltak szerencsét a magánszférában, hanem – s ők a többség – az érettségizettek és a szakmunkások is. Az iskolázatlanoknak viszont nem túl nagy az esélyük a vállalkozásokba való bekapcsolódásra, arányuk a magánszférában jóval alacsonyabb, mint az államban.¹¹

A magánszféra vonzerejének növekedését mutatja, hogy a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok tagjai fokozatosan kiszorultak innen. A nők, a kedvezőtlen helyzetű életkori csoportok (a fiatalok és idősek), a munkamegosztás alacsonyabb régióiban lévők és az iskolázatlanok kimaradtak az esélyek újraelosztásának-módosításának abból a folyamatából, amelyet társadalmunkba a nyolcvanas évek vállalkozásai hoztak.¹²

Kutatásunk szerint nemcsak a nők és az iskolázatlanok, hanem a kevésbé jómódúak sem reménykedhetnek abban, hogy a vállalkozás révén teremthetik meg egzisztenciájukat. Az önállóságot túlnyomórészt azok választják, akiknek házuk, berendezett lakásuk, autójuk van. Olyan alig akad, aki alapvető anyagi gondjainak megoldását éppen a vállalkozás kalandjától remélné.

Akik tehát a nyolcvanas években váltak önállóvá, azoknak az átlagnál amúgy is kedvezőbbek voltak a kilátásai a boldogulásra. Állításunkat meg is fordíthatjuk: az önálló szféra erejét mutatja, hogy éppen azok mentek oda, akiknek a „boldogulástökéjük”: az életlehetőségek közötti választási képességük egyébként is jelentékeny volt.

Semmi kétség, az önálló szféra presztízse tíz év óta többé-kevésbé folyamatosan nő. Más adatok is azt mutatják, hogy a magánvállalkozás tekintélyt parancsolóvá komolyodott; már a puszta gondolatával sem játszhat ki-ki egyformán. Egy nemrégiben végzett kutatás eredményei szerint a vállalkozóvá válás lehetőségét a városi lakosok negyede tartotta önmaga számára reálisnak, közöttük is – jellemző módon – közel kétharmad részben a férfiak. Az önállóság gondolatának az elfogadását (a vállalkozókhöz hasonlóan, ha nem is olyan szigorúan) döntően az iskolai végzettség, anyagi helyzet befolyásolta.¹³

Röviden: az önállóvá válással kapcsolatos helyzetértelmezéseket, vágyakat a társadalmi helyzet majdnem olyan szigorúan megköti, mint e lehetőség tényleges valóra váltását.

Egyébként a vállalkozás növekvő lakossági elismerésére utalnak azok az eredmények is, amelyek az imént említett vizsgálat 1990-ben történt megismétléséből származnak: ekkor már a megkérdezettek negyvennégy százaléka vélekedett úgy, hogy szívesen lenne vállalkozó. Nagyjából ugyanennyien tartották kívánatosnak a magántulajdon túlsúlyát, egyharmad részük viszont az állami tulajdon dominanciája mellett voksolt. A többiek nem tudtak dönteni.¹⁴

Végül az önállók tekintélyének növekedését a presztízsvizsgálatok is jelzik. 1983 és 1988 között az államigazgatási és párthierarchia felső régióiban dolgozók tekintélye csökkent, a gazdasági élet önálló szereplőié viszont gyarapodott.¹⁵ A presztízsnövekedést mutató adatokból persze nem kell elhamarkodott következtetést levonni. Ez még nem jelenti a vállalkozás egyértelmű lakossági elismerését. Így például a kisiparosok, kiskereskedők (az értelmiségiek és vezetők után) a presztízsskála harmadik helyére kerültek a pénzük, viszont csak a hatodik helyre társadalmi hasznosságuk alapján. (Egyebek között a szakmunkások, mezőgazdasági önállók mögé!) Mindez arra figyelmeztet, hogy a lakosság nem a tulajdonképpeni vállalkozói munkát (a szervező- és újítóképességet, a kockázatvállalást, a piaci versenyben való helytállást stb.) tekinti presztízst adónak, hanem csak ennek egyik következményét, a magas jövedelmet.

Az önállóság vonzerejének növeléséhez nem minden vállalkozói csoport járult hozzá egyformán. A magánszféra erőteljesen tagolt.

Egy részük tradicionális jellegű. Az ide tartozók jó évtizede vezetik kis boltjukat, műhelyüket; nem céljuk a terjeszkedés, nem akarnak nagyvállalkozóvá válni (harmadrészüket tervez valamilyen bővítést), viszont az önállóságukhoz körmük szakadtáig ragaszkodnak; a családnak (szomszédsági kapcsolatoknak) megkülönböztetett helye van a vállalkozásban. A csoport társadalmi profilja is jól megrajzolható: főként idősebbek és alacsonyabb iskolai végzettségűek.

A kisiparosok, kiskereskedők csoportjában rapid változások zajlottak az eltelt évtizedben. Az utóbbi időben az ide tartozóknak évente a harmada cserélődött ki, így az imént jellemzett tradicionális vállalkozók létszáma erősen fogyott, s megjelentek mellettük a fiatalabb (szakmai tapasztalataikat az állami vállalatoknál szerzett) önállók. Ebben a körben inkább az érettségi a tipikus. A jövő dönti el, hogy a hagyományos szolgáltató szférába tagozódnak-e be, vagy pedig nagyvállalkozókká avanzsálnak (mindenesetre jellemző, hogy negyvenegy százaléuk növekedni akar).

(A „kiskereskedőknek” egészen új csapata is megjelent az elmúlt egy-két évben: az utcai árusok sokasága. Róluk nem sokat tudni, pedig nem hagyhatók számításán kívül, ha a privatizációról gondolkodunk.)

A magánszféra másik nagy csoportját azok alkotják, akik mintegy véletlenül sodródtak a vállalkozásba. Főként a társas vállalkozások tagjai ők; annyit várnak a „bolttól”, hogy jól fizessen, és ha ez nem teljesül, új munkalehetőség (nem okvedenül vállalkozás) után néznek. Társadalmi összetételük erősen hasonlít a városi munkavállalókéra (persze az alacsony iskolai végzettség itt sem kelendő). A következő néhány év történései ezt a csoportot alaposan átformálhatják. Kis részük talán valódi vállalkozó lesz, többségük viszont valószínűleg alkalmazottá válik.

Végül van egy olyan csoport, amelyben az „igaziak” vannak (kisszövetkezetek elnökei, gmk-k, szakcsoportok vezetői, újabban a kft.-k ügyvezetői); az ő gazdasági ma-

gatartásuk felel meg leginkább azoknak az elképzeléseknek, amelyek a piacgazdaságban való helyes viselkedés szabályairól a köztudatban kialakultak: dinamikusak, racionálisak, céljuk a növekedés.¹⁶ Ők képezik a leendő közép- és nagyburzsoázia magját. Egyébként, mint várható, iskolázottak, negyven-ötven százalékuk diplomás, olyan emberek, akik már „sokra vitték”, mielőtt belekezdtek a vállalkozásba. Pályafutásuk sok tekintetben hasonlít a mostanság „hatalomátmentőnek” nevezett menedzserekéhez. Saját korábbi szövetkezetüket, szakcsoportjukat alakították át vállalkozássá (persze jócskán vannak kivételek: sok kisszövetkezet nemrégiben *indult*, nem pedig átalakult), felhasználták korábban kiépült tekintélyes kapcsolattörkéjükét. Nem ritkák a jól kiépített külföldi nexusok sem; erre utal például, hogy 1986 és 88 között („világútlel” még nem volt!) a kisszövetkezeti vezetők ötöde évente többször is járt Nyugaton, míg a kisiparosoknak, kiskereskedőknek a tizede sem. Hasonló jelenségekre hívja fel egyébként a figyelmet Tellér Gyula is.¹⁷

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy elégedettek lehetünk; nincsenek rossz kilátásai a magyar privatizációnak. A jövő „ágazata”, a magánvállalkozás a társadalomnak nemcsak – ahogy mondani szokták – a legrátermettebb, kockázatmentes, hanem egyben a legképzettebb részét is vonzotta. Ide ruházódott be s itt értékesült a korábbi évtizedekben felhalmozódott egyetlen, valóban használhatónak tetsző tőke, a tudás. Végre most – s épp a legjobb helyen – teljesült az, amit közgazdaszaink oly gyakran megfogalmaztak az elmúlt húsz évben. Arról a mára közismertté vált tudományos tételről óhajról van szó, hogy növelni kell a lakosság képzettségi szintjét, mivel az döntő befolyással van az ország gazdasági teljesítőképességére.¹⁸ A sokat idézett amerikai, japán, svéd stb. iskolázottsági szinttel a magyar vállalkozók (majdnem) felvehetik a versenyt.

A magánszféra szellemi kapacitása még nagyobb, mint amit az iskolázottsági adatok mutatnak. A nyolcvanas években (a vállalkozási lehetőségek megnövekedésével) azok váltották ki az ipart, alakították gmk-t stb., akiknek szakmai felkészültsége, gyakorlata meghaladta az átlagot: felmérésünk tanúsága szerint legalább tíz-tizenöt éves szakmai tapasztalat állt már a hátuk mögött. Bizonyos mértékű szelekció ment tehát végbe még az azonos iskolai végzettségűek között is: az állami vállalatokat a legjobban képzett, szakmailag ambiciózus, tapasztalt munkatársak hagyták ott először, hogy „kipróbálják magukat”.

Ugyanakkor köznapi tapasztalat, hogy a vállalkozók átlagosnál magasabb képzettsége nem feltétlenül jelentü termékeik, szolgáltatásaik színvonalának emelkedését is. Az érettségizetteknek, diplomásoknak a vállalkozói szférába áramlása – legalábbis ez ideig – nem hozta magával voltaképpen egyetlen ágazat szakmai megújulását sem. Így például nőtt az érettségizett, sőt a diplomás kiskereskedők aránya a nyolcvanas években, de ettől szemmel láthatóan nem alakult át a kiszolgálási, csomagolási, röviden: a hazai „kereskedelmi kultúra”. Inkább a butikok alkalmazkodtak az állami áruházak színvonalához, sőt zsúfoltságukkal, áttekinthetlenségükkel gyakran még alatta is maradnak amazoknak; az alkalmanként tapasztalható udvariasságról vagy a borsos árakról nem is beszélve.

A vállalkozások többi területén is hasonló a helyzet. Említettük, hogy a kisipar személyi állománya az utóbbi években folyamatosan cserélődött, ebben a körben is az érettségi vált jellegzetessé. Ugyanakkor a szakmai megújulás itt is elmaradt.

Az ismeretek koncentrációja a kisszervezeteknél a leglátványosabb. Nem egy gmk,

kisszövetkezet szakmai elitsapatként szerveződött meg, de még közülük is alig néhány képes a tudást valóban tőkeként működtetni. Gyakoribb például, hogy a kisvállalkozásban társult számítástechnikusok, mérnökök kommersz music centereket, számítógépeket, elektromos műtűröket forgalmazznak, s ha akadozik az üzlet, akkor sem innovációval próbálkoznak, hanem a legelterjedtebb fogásokkal: kávé, pólót árúsítanak, akár csak az utcai árusok.

Bárhová tekintünk tehát, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a nyolcvanas évtized folyamán a vállalkozói szférában a képzettségnek, szakmai tapasztalatoknak nagymértvű koncentrációja ment végbe. Ugyanakkor a tudás „áthelyeződése” nem hozta magával a vállalkozói teljesítmények emelkedését.

Az ok egyszerűnek tűnik: a piaci, jogi viszonyok kialakulatlansága következtében nem pusztán azokra az ismeretekre van szükség, amelyek közvetlen termelési, technológiai vagy éppen gazdasági, jogi feladatok megoldásához kellenek, és amelyeket a világ fejlettebb felén egy vállalkozónak birtokolnia kell, hanem olyan univerzális tudásra is, amellyel a körülmények „tökéletlenségeit” ellensúlyozni lehet. Mivel nincs minta, kipróbált, bevett, megtanulható eljárás, így még viszonylag egyszerűbb feladatok megoldása is innovációra kényszeríti a vállalkozót. Hiányzik az az egyértelmű szabályrendszer, amely a gazdasági gyakorlat alapjait képezhetné. Még manapság is túl sok az egyedi engedélyezés, a kerülő út, a gazdasági és jogi tisztázatlanság. Sőt a már meglévő szabályok betartása is sok kívánnivalót hagy maga után – gondoljunk például az adózással kapcsolatos problémákra. Ez utóbbi téren sem alakult ki a szabályok betartásának és megszegésének elfogadható, évről évre ismétlődő rendje. Az adócsalásból származó kockázat, illetve nyereség egyáltalán nem kalkulálható. (Közvetlenül: ahol nincs tradíciója a vállalkozásnak, ott – az elterjedt vélekedésekkel szemben – nem korlátlanok a lehetőségek, hiszen a cselekvést nagyon is hétköznapi korlátok szabályozzák. A vállalkozó kénytelen működése feltételeinek megteremtésébe, megvédésébe bonyolódni, és mindig olyan helyzetben találja magát, amely nem tipikus, amelynek a megoldásában nem hagyatkozhat a rutinra, hanem rögtönöznie kell; azaz csupa olyan dologba ütközik, amely kívül van a tulajdonképpeni üzleten. Ilyen feltételek inkább a szédelgésnek kedveznek.)

Utolsó évtizedünk persze nem múlt el nyomtalanul. Lassan felhalmozódott bizonyos vállalkozói tudás. A most önállóvá válóknak már nem kell mindent előről kezdeniük; néhány megoldás, eljárás mód a gazdaság szereplőinek közkincsévé lett. Ez a vállalkozói tudás ugyanakkor nem piaci körülmények között született, jó része olyan lelemény, amely a korlátozott lehetőségek meghaladását (hiánycikkek beszerzését, kényszerhelyettesítést), illetve a szabályok kijátszását (vámrendelkezések és az adóelőírások megkerülését) szolgálták. A tudásnak ez a része a remélt vállalkozásbarát gazdasági környezetben feleslegessé fog válni. Az persze egyáltalán nem biztos, hogy maguk az önállók is teljes szívvel kívánnák e környezetet, mivel a régiben való eligazodási képességük komoly tőkéjük volt. A kínálati piac inkább a közgazdászok kedvenc elképzelése, nem a vállalkozóké.

A második gazdaság az első gazdaság ellentétéként született, terebélyesedett, s nagyban hozzájárult annak felbomlásához is. Valamikori fennmaradásának ugyanakkor nemcsak a szembenállás, a másság, hanem az alkalmazkodás is a feltétele volt. A gazdaság két szférája nemcsak meghasadt, hanem össze is szövődött; a második gazdaságban kialakult tőke és tudás csak a hiány és a bürokratikus koordináció közegében

képviselt valódi funkcionális értéket. Így, ha az első gazdaság összeomlik, valószínű, hogy maga alá temeti a *második* egy bizonyos részét is; veszendőbe megy az a speciális tudás, amely a hiánygazdaság aprólékos természetrajzát tartalmazza. Az általános alkalmazkodóképesség viszont – megváltozva bár – új életre kelhet a piacgazdaság körülményei között.

Jegyzetek

1. Laky Teréz: A PRIVATIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSÁGAI ÉS NÉHÁNY ÉRZÉKELHETŐ TÁRSADALMI HATÁSA. Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 1991. évi kongresszusán. Budapest, 1991.

2. A MAGYAR TÁRSADALOM ÉLETMÓDJÁNAK VÁLTOZÁSAI (AZ 1976–77. ÉVI IDŐMÉRLEG-FELVÉTELEK ALAPJÁN). Társadalomtudományi Vállalkozások, KSH–MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1990.

3. Kovách Imre: TERMELŐK ÉS VÁLLALKOZÓK. RÉTEGZŐDÉS-MODELLVIZSGÁLAT IX. MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézete, 1988.

4. AZ 1991. ÉVI LAKÁS-, ÜDÜLŐÉPÍTÉS ÉS LAKÁSMEGSZŰNÉS. KSH, Bp., 1991.

5. IDÓGAZDÁLKODÁS ÉS MUNKATEVÉKENYSÉGEK (AZ 1986–87. ÉVI IDŐMÉRLEG-FELVÉTEL ADATAI). Társadalomtudományi Vállalkozások, KSH–MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1988.

6. Sík Endre: A MUNKACSERE TISZAIGARON. *Szociológia*, 1981. 1. szám.

7. Sík Endre: A LÁTHATATLAN JÖVEDELEMRŐL. *Mozgó Világ*, 1987. 6. szám.

8. TÉNYEK KÖNYVE '91. Szerk.: Baló György, Lipovecz Iván. Ráció Kiadó Kft., Debrecen, 1991.

9. 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS ÖSSZEFOGLALÓ ADATOK A 2%-OS KÉPVISELETI MINTA ALAPJÁN. KSH, Bp. 1990.

10. A NEMZETGAZDASÁG MUNKAERŐHELYZETE A 80-AS ÉVEKBEN. KSH, Bp., 1991.

11. Az önállóknak mindössze kilenc százaléka

végzett csak nyolc általánost vagy kevesebbet, a megfelelő keresők között ez az arány harminchét százalék. A kisvállalkozókra vonatkozó adatok forrása itt és a továbbiakban egy 1988 őszén készült felvétel: Kuczi Tibor–Vajda Ágnes: A KISVÁLLALKOZÓK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE. KSH–Munkaügyi Kutatóintézet, Bp., 1990.

12. Az önállóknak csak egyharmada nő (s ők is leginkább a hagyományos munkamegosztási szerepekben: bolti eladók, fodrászok); tizenöt százalék töltötte be az ötvenedik életét, és tíz százaléknál kevesebb a harminc év alattiak aránya; a szakképzetleneké pedig éppen hogy eléri a tizenöt százalékot.

13. Lengyel György: VAN-E KEDVÜNK VÁLLALKOZNI? *Figyelő*, 1991. február 21.

14. Ugyanott.

15. FOGLALKOZÁSOK PRESZTÍZSE. KSH, Bp., 1990.

16. Vizsgálatunkban a megkérdezettek ötvenhárom százaléka jelezte növekedési szándékát, noha 1988 nem volt erre a legmegfelelőbb év.

17. Tellér Gyula: A BURKOLT ÁLLAMOSÍTÁSTÓL A REJTETT PRIVATIZÁCIÓIG. *Közgazdasági Szemle*, 1991. 4. szám.

18. Jánossy Ferenc: A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS TRENDVONALÁRÓL. Magvető, Bp., 1975. **Berend T. Iván:** GAZDASÁG – MŰVELTSÉG – TÁRSADALOMTUDOMÁNY. In: ÖT ELŐADÁS GAZDASÁGRÓL ÉS OKTATÁSRÓL. Magvető, Bp., 1978.